

Л. Т. Рябовол,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка)

НАВЧАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА УЧНІВ ОСНОВНОЇ І СТАРШОЇ ШКОЛИ НА ЗАСАДАХ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку науки характеризується широким використанням науковцями системного підходу під час здійснення досліджень у різних галузях знань. Застосування системного підходу у працях з педагогіки уможливує здійснення комплексного вивчення великих і складних педагогічних об'єктів (дидактичних систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх частин, чим і обґрунтовується доцільність реалізації такого підходу в дослідженні системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи. Системний аналіз, проведення якого передбачає звернення до системного підходу, зумовлює розчленування предмета дослідження на частини, вивчення зв'язків і відношень між ними, розгляд цілей і завдань, загальних для усіх частин, а також інтеграцію аналітичних і синтетичних методів вивчення структури і функцій. Уважаємо, що дослідження навчання правознавства на засадах системного підходу сприятиме його оптимізації та розв'язанню проблем, наявність яких обумовлюється певними суперечностями, існуючими як у межах системи навчання правознавства, так і у площині взаємодії її зовнішнього і внутрішнього середовищ. В умовах зміни парадигмального ставлення до освіти як до відкритої динамічної системи, вивчення окресленого питання слід також будувати на принципах синергетики.

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічні засади системного дослідження розроблено у працях науковців: І. Блауберг, В. Ковальчук, Л. Моїсеєв, О. Кустовська, Н. Кушнарєнко, В. Садовський, Д. Стеченко, О. Чмир, В. Шейко, Є. Юдін та ін. Основи синергетичної інтерпретації сутності освітніх процесів і явищ заклали В. Арешонков, В. Буданов, Н. Булгакова, В. Вандишев, А. Євтодюк, В. Кушнір, Г. Любарський, А. Назаретян, О. Наумкіна, М. Ожеван, С. Пальчевський, В. Редюхін, І. Смагін, Т. Титарєнко, В. Цікін, С. Шевельов. Слід зазначити, що окремі складові системи навчання правознавства були предметом наукових досліджень. Так, І. Коток, П. Рабінович, О. Скакун заклали наукове підґрунтя змісту шкільних правознавчих курсів. Окремі методичні аспекти навчання правознавства вивчав Д. Десятов. Процес розвитку правового мислення характеризував В. Комар. Т. Головань досліджувала особливості розвитку інтересу учнів на уроках правознавства. Розвитку й становленню шкільної правової освіти своїми працями сприяла О. Пометун, котра брала участь у розробці навчальних програм і підручників шкільних правознавчих курсів, чим сприяла визначенню їх мети і змісту; визначила особливості змісту й методики викладання предмету "Правознавство. Практичний курс"; розробила нові підходи до шкільного підручника правознавства тощо. Проте, комплексного дослідження системи навчання правознавства проведено не було, чим і зумовлено обрання теми нашої наукової праці.

Мета статті полягає в обґрунтуванні сутності навчання правознавства, виходячи з положень системного підходу, що передбачає визначення поняття

“система навчання правознавства”, встановлення її характерних рис, складових частин і дослідження взаємозв'язків.

У результаті аналізу навчальної та наукової літератури ми встановили, що існують різні підходи до визначення системи, що пов'язується з розумінням її сутності на загальному й конкретному рівнях. У загальному розумінні під системою мають на увазі спосіб розв'язання певної проблеми, тобто, сукупність усіх необхідних знань, інформації, матеріальних засобів і способів їх використання, організації діяльності людей, що спрямована на розв'язання проблеми. Більш конкретний підхід пов'язується із ставленням до системи як набору взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле. Виходячи з положень системного підходу, система – це правильне, планомірне розташування, взаємний зв'язок частин чого-небудь, порядок, форма, спосіб побудови, організація чогось [2, с. 328]; цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин [7, с. 61]; комплекс взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність [4, с. 20]; ціле, що складається із з'єднаних частин, множини елементів, які знаходяться у співвідношеннях і зв'язках один з одним і утворюють визначену цілісність, тобто єдність певної структури [3, с. 48]. Як бачимо, у всіх запропонованих вище визначеннях міститься вказівка на суттєву ознаку системи, а саме – її цілісність, єдність певних об'єктів як складових. Відповідно, можна стверджувати, що поняття системи ґрунтується на таких положеннях, відповідно до яких вона є множиною взаємо- пов'язаних елементів, що знаходяться у взаємній залежності. Вивчення будь-якого з них дає можливість виявити властивості єдиного цілого. Сукупність елементів сформована таким чином, щоб виконати певне призначення.

Незважаючи на ознаки, що притаманні будь-якому системному утворенню, визначимо риси навчання правознавства як системи. Насамперед, звертаємо увагу на багатокomпонентність (множинність), тобто наявність у її складі частин, що зумовлює створення певної структури або структурованості. Н. Кушнарєнко, В. Шейко вказують на наявність у межах системи елементів (найпростіших одиниць системи), підсистем (результат взаємодії елементів) і компонентів (результат взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізолюваності, поза зв'язками з іншими процесами та явищами) [8, с. 61]. Відповідно, структуру системи навчання правознавства утворюють два компоненти та шість підсистем. Такими підсистемами є: цільова, мотиваційно-стимульовальна, змістова, організаційно-методична, контрольнo-регульовальна й оцінно-результативна. Як зазначалося вище, у межах кожної підсистеми можна виділити елементи. Наприклад, елементи цільової підсистеми: 1) загальні ціль і завдання навчання суспільствознавчих дисциплін (однією з яких є правознавство), що визначені у нормативно-правових актах (законах, концепціях, доктринах); 2) визначені у Державному стандарті та навчальних програмах правознавчих предметів; 3) мета кожного окремого правознавчого курсу – “Правознавство. Практичний курс”, “Правознавство”, “Права людини” тощо; 4) мета навчання окремого розділу, теми, уроку. Абсолютно обґрунтовано вважаємо вимогу, відповідно до якої названі вище елементи у межах підсистеми мають бути узгодженими між собою, оскільки наявність суперечностей між ними дезорієнтуватиме як вчителя, так і учнів, визначатиме увесь процес навчання як неефективний.

Перелічені вище підсистеми у результаті взаємодії утворюють компоненти, перший з яких охоплює теоретичну складову й опосередковує мету, завдання, зміст навчання правознавства, отже є результатом об'єднання цільової, мотиваційно-стимульовальної, змістової підсистем. Другий компонент уособлює практичну

складову, є наслідком інтеграції організаційно-методичної, контрольної-регулювальної та оцінної-результативної підсистем. Елементи відносно до підсистем, так само, як підсистеми до компонентів, а компоненти до системи навчання правознавства є окремими відносно до загального, частини – до цілого. Вони є самостійними, наскільки можуть бути самостійними елементи системи, функціонування яких можливе лише в єдності. Так, ціль і завдання навчання правознавства можуть бути досягнутими лише за умови використання відповідних форм і методів, без контролю результатів навчання неможливим є визначення рівня їх досягнення, тобто досягнутого рівня освіти. Для вчителя, котрий не усвідомлює цілей шкільної правової освіти, залишається відкритим питання обрання методів навчання правознавства, а якщо він не буде проводити контрольних заходів з метою визначення результатів навчання, останнє втрапить як освітнє, так і виховне й розвивальне значення, як для учнів, так і для самого вчителя. З окресленим пов'язується така властивість системи навчання правознавства, як цілісність, подільність і взаємна залежність елементів. Її складові можуть виконувати своє призначення лише у сукупності, окрема частина не здатна забезпечити досягнення загальної мети. Лише завдяки взаємодії елементів, підсистем, компонентів одержується інтегрований результат функціонування системи.

Система навчання правознавства характеризується неаддитивністю (addition (англ.) – додавання, збільшення) (емерджентністю (emergent (англ.) – такий, що одержав незалежність). Це означає, що її властивості хоч і залежать від властивостей її елементів, але не визначаються ними повністю. Отже, дія системи не може бути зведена до дій її складових, оскільки сукупне функціонування взаємозв'язаних елементів системи породжує якісно нові її властивості. Відповідно, система навчання правознавства не зводиться до простої сукупності її елементів, підсистем і компонентів. Виділяючи їх і досліджуючи окремо, неможливо пізнати властивості системи загалом, чим і зумовлюється застосування у комплексі методів аналізу та синтезу у процесі дослідження. Таку властивість системи ще називають інтегративною, оскільки саме з нею пов'язується утворення системи. Емерджентність як ознака системи є результатом виникнення між її складовими синергічних зв'язків, які забезпечують більший загальний ефект функціонування системи, ніж сума ефектів елементів системи, що діють незалежно. Ураховуючи зазначене вище, вважаємо, що досліджуючи проблему навчання правознавства як систему, доцільне не лише виокремити її складові та з'ясувати їхню сутність, але й визначити місце і роль кожної з них у системі, обґрунтувати можливість функціонування останньої лише у взаємозв'язках усіх її частин, спрогнозувати подальший розвиток системи за умови зміни її складових.

Рисою, характерною для системи навчання правознавства, є еквіпотенційність, що визначає її як підсистему (зі своєю структурою, функціями, зв'язками) системи вищого рівня, якою є національна система освіти. Остання, як зазначає І. Смаґін, є складною відкритою динамічною системою й, будучи підсистемою соціально-гуманітарної сфери суспільства, у свою чергу, складається з освітніх підсистем, які також характеризуються відкритістю, неплінійністю й динамічністю, тобто схильністю до змін під впливом різноманітних чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру [6, с. 1]. У державі, як стверджує А. Євтодюк, існує лише одна система освіти як макросистема, а освітніх систем, як креативних її варіантів, – багато й кожна з них є складовою системи освіти та має свою оригінальну основу як запоруку її розвитку. Освітня система – це системоморфувальна підсистема національної системи освіти, наділена

специфічними функціями; упорядкована, структурована, самоорганізована цілісність історично зумовлених і взаємопов'язаних поглядів, переконань, ідеалів, національних традицій і практичних дій, об'єднаних спільними мотивами, задачами і цілями, спрямованими на навчання й виховання людини задля досягнення нею певного рівня освіченості як ступеня становлення особистості [1, с. 3].

У межах національної системи освіти розрізняють освітні системи за: 1) рівнем освіти (дошкільна; загальна середня; вища; післядипломна); 2) освітнім напрямом (професійна; економічна; екологічна; правова; мистецька тощо). Правова освіта реалізується у всіх освітніх системах за рівнем освіти, а в результаті упровадження її у практику середньої загальноосвітньої школи утворилися шкільна правова освіта, що й реалізується у процесі навчання правознавства. У той же час, шкільна правова освіта є складовою суспільствознавчої освіти. Отже, під системою навчання правознавства, на нашу думку, слід розуміти складне інтегроване утворення – специфічну освітню систему щодо елементів, які її утворюють, і підсистему по відношенню до правової і шкільної суспільствознавчої освіти. З викладеним вище пов'язується така ознака системи навчання правознавства, як ієрархічність, що характеризує цю систему як таку, елементи, підсистеми і компоненти якої є підпорядкованими. Крім того, навчання правознавства як система нижчого рівня, підпорядковується системам вищого рівня, внаслідок чого відповідна галузь у цілому набуває ознак ієрархічності. У широкому розумінні це означає розташування частин цілого у певному порядку від вищого до нижчого [2, с. 276]. Відтак, ієрархічність як ознака системи навчання правознавства, означає наявність вищих і нижчих (підпорядкованих) складових. На нашу думку, ієрархічно вищим, отже системоутворювальним її елементом є ціль (мета, завдання), оскільки саме вона визначає загальний напрям розвитку системи та кінцевий результат навчання правознавства, й таким чином, зумовлює спрямованість змісту, обрання відповідних організаційних форм, методів навчання і контрольних заходів. У цьому контексті на увагу заслуговує думка О. Кустовської, котра вважає, що головним системо-утворювальним фактором є функції системи, оскільки їх ототожнюють із функціонуванням останньої, визначаючи як спосіб, засіб або як дію для досягнення цілі (цілей) системи. Функція – це все те, що виконує система (може виконати) відповідно до свого призначення. Згаданий науковець зазначає, що цілі в часовому аспекті поділяються на тактичні, стратегічні й ідеальні. Тактична – це бажаний результат, досягнення якого відбувається за визначений і порівняно короткий проміжок часу. Стратегічні досягаються за довгий час за умови досягнення перших. Ідеалом є недосяжна ціль, до якої система постійно прагне, реалізуючи тактичну і стратегічну цілі [4, с. 27].

Виходячи з того, що тактичною метою сучасної шкільної правової освіти є формування правової компетентності учнів (інтегрованої якості особистості, що включає не лише правові знання, уміння й навички їх застосовувати у знайомих і нестандартних ситуаціях, але й особистісне ціннісне ставлення до них), остання розглядається і як кінцевий результат навчання правознавства. На досягнення окресленої мети має спрямовуватися зміст шкільних підручників правознавства, він не повинен бути переважаним теоретичним матеріалом (знаннєвий компонент змісту не повинен переважати над практично-орієнтованим), а включати юридичні задачі, вправи, ситуації, аналіз яких передбачає використання учнями знань про право та законодавство, що сприятиме виробленню в особистості усвідомленого ставлення до права як цінності та важливого регулятора відносин, які виникають у суспільстві та

державі, й формуванню у неї навичок правомірної поведінки, що тісно пов'язується з розвитком у кожного учня правової свідомості як стратегічної мети шкільної правової освіти.

Ураховуючи ціль останньої, вчитель повинен обирати відповідні методи, засоби, форми навчання. Абсолютно обґрунтованим є твердження, відповідно до якого, найбільш адекватними визначній вище цілі є активні й інтерактивні методи, які зумовлюють місце і роль учня в навчанні не як пасивного об'єкта, а як активного суб'єкта. Проте, це не вимагає від учителя абсолютної відмови від традиційних (умовно пасивних) методів навчання, оскільки вони, зокрема наочні і словесні, мають важливе значення в організації процесу навчання й забезпеченні його ефективності.

Розрізняють пасивну, активну й інтерактивну моделі навчання. Активні методи покликані стимулювати пізнавальну активність і самостійність учнів, котрі виконують творчі завдання, вступають у діалог з учителем. Основними серед активних є такі методи: самостійна робота, проблемні і творчі завдання (переважно домашні), запитання вчителя до учня й навпаки, що розвивають творче мислення останніх. Сутність інтерактивного навчання, як стверджує О. Пометун, полягає у тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів. Воно є співнавчанням, взаємонавчанням (колективне, групове, навчання у співпраці), де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, уміють і здійснюють. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, що ефективно сприяє формуванню навичок й умінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, дозволяє педагогу стати справжнім лідером дитячого колективу [5, с. 268].

Характеризуючи ціль як ієрархічно вищий елемент системи навчання правознавства, зазначимо, що вона є нижчою щодо цілі шкільної суспільствознавчої та загальної середньої освіти (як освітніх підсистем) і цілі вітчизняної системи освіти в цілому й визначається ними. Одночасно, кожна з підсистем системи навчання правознавства включає вищі та нижчі складові. Так, в організаційно-методичній підсистемі провідними є інтерактивні методи, нижчими – активні та “пасивні”, у контрольній-регулятивній пріоритетну роль відіграють завдання, спрямовані на перевірку рівня сформованості умінь і навичок застосувати теоретичні знання, а завдання, що пов'язані зі звичайним відтворенням (репродукуванням) навчального матеріалу мають другорядне значення.

Слід зважати на те, що вчитель правознавства може й повинен творчо підходити до впровадження у практику різноманітних форм і методів навчання, враховуючи особливості кожного учня, групи чи колективу, й надавати перевагу найбільш оптимальним з них. Таким чином, використовуючи синергетичний підхід, розглядаємо систему навчання правознавства як самоорганізовану та відкриту, оскільки, реагуючи на конкретні (непередбачені, спонтанні) впливи (особливості учнів, їх потреби, пізнавальні можливості), вона може визначитися різними рисами у різних класах, або навіть у межах одного класу бути неоднаковою для груп учнів. Як зазначають Н. Кушнарєнко та В. Шейко, самоорганізація означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати й удосконалювати рівень своєї організації за умови зміни внутрішніх чи зовнішніх умов її існування або функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку [8, с. 62].

Самоорганізація системи навчання правознавства набуває актуальності у старшій профільній школі. Це пов'язується з тим, що навчання правознавства у суспільно-гуманітарних класах, в яких воно вивчається поглиблено, та в інших, де його вивчають на рівні стандарту, повинно здійснюватися з урахуванням наявної специфіки. Більше того, особливим навчання правознавства має бути навіть у кожному з тих класів, де його вивчають як непрофільний предмет. Так, навчання правознавства у філологічному класі має особливості порівняно з його вивченням у фізико-математичному. Поглиблене вивчення учнями української та зарубіжної літератури уможлиблює широке використання міжпредметних зв'язків цих дисциплін з правознавством. Учні-філологів доцільно залучати до написання творів, які б передбачали здійснення аналізу художньої літератури у площині реалізації прав і свобод громадян чи порушення їх іншими особами або державними органами, висвітлення окремих правовідносин (їх аспектів), наприклад, забезпечення права власності, регулювання спадкових чи сімейних відносин в українській та зарубіжній літературі. У фізико-математичному класі навчання правознавства має бути більш конкретним, точним. Учні у таких класах залюбки розробляють презентації окремих питань, структурно-логічні схеми тем тощо. Як бачимо, система навчання правознавства моделюється (самоорганізовується), характеризується різними методами, засобами і прийомами навчання, проте, спрямовується на досягнення загальної єдиної цілі шкільної правової освіти, відтак, її рисою є цілеспрямованість, спрямованість на досягнення певної чітко визначеної цілі та підпорядкування їй усієї системи (її елементів, підсистем, компонентів).

Система навчання правознавства як відкрита, динамічна, освітня підсистема характеризується наявністю взаємозв'язку і взаємозалежності зі зовнішнім середовищем. Як будь-яка система, вона не є самодостатньою, змінюється і вдосконалюється унаслідок змін зовнішнього середовища, формує та проявляє свої властивості у взаємодії з ним, але намагається зберегти власну якісну визначеність і властивості, що забезпечують відносну стійкість і адаптивність її функціонування. Характеризуючи систему навчання правознавства, ми вказували на існування зв'язків, взаємозв'язків між її складовими у межах самої системи та із зовнішнім середовищем. Зв'язки (внутрішні та зовнішні, прямі і зворотні) розглядаються як засоби (способи, шляхи), що забезпечують взаємодію складових системи. Системний підхід у науковому дослідженні передбачає аналіз таких видів зв'язків: взаємодії (координації); породження (генетичні); перетворення; побудови (структурні); управління; функціонування; розвитку. Фахівці вказують на існування рекурсивних, синергічних і циклічних зв'язків. Уважаємо, що всі вони є наявними й забезпечують взаємодію складових системи навчання правознавства й забезпечують її функціонування у складі більших ієрархічно вищих систем.

Висновки. Системний підхід забезпечує розгляд навчання правознавства як системи у єдності й цілісності всіх її складових, а також у взаємозв'язках, взаємозалежностях і взаємовпливах останніх. У процесі дослідження ми встановили, що навчання правознавства як система має такі властивості: множинність, цілісність і подільність, еквіпотенційність, емерджентність, ієрархічність, відкритість, цілеспрямованість, взаємозв'язки й взаємозалежності зі зовнішнім середовищем. Відтак, система навчання правознавства є цілісним, структурованим, сформованим з метою досягнення певної мети й виконання чітко окреслених завдань, суспільно-

педагогічним явищем, яке містить взаємопов'язані і взаємообумовлені елементи, підсистеми, компоненти, передбачає зовнішні, внутрішні зв'язки і впливи.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження.

Подальшого вивчення потребують система навчання правознавства, її зв'язки та моделювання з позицій синергетичного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євтодюк А. В. Синергетичні засади моделювання освітніх систем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / А. В. Євтодюк. – К., 2002. – 20 с.

2. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2010. – 768 с.

3. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : навчальний посібник / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. – К. : "Видавничий дім "Професіонал", 2008. – 240 с.

4. Кустовська О. М. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. М. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.

5. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.

6. Смагін І. І. Рівні самоорганізації в системі освіти [Електронний ресурс] / І. І. Смагін. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/articles/2005/05siisso.zip>.

7. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 317 с.

8. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2006. – 307 с.

Дата надходження статті: 24.05.2011 року.

Дата прийняття статті до друку: 23.06.2011 року.